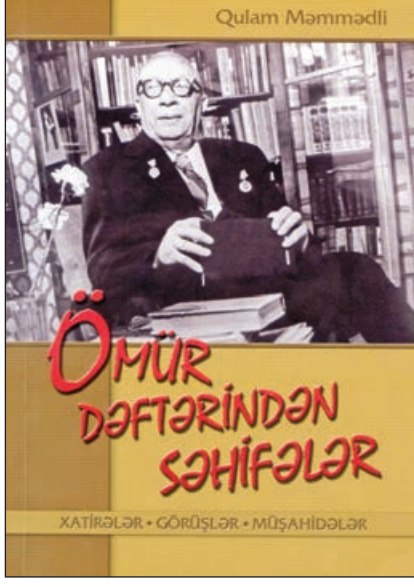

Qulam Məmmədlinin xatirələri nəşr olunmuşdur

XX əsr Azərbaycan mətbuatının görkəmli simalarından olan Qulam Məmmədlinin adını hələ 1970-ci illərin ortalarından, tələbəlik illərindən eşitmişdim. Əslən Cənubi Azərbaycandan, Təbrizdən olduğunu, geniş jurnalist-publisist fəaliyyəti göstərdiyini, eləcə də mətbuat tarixinə, Azərbaycanın görkəmli yazıçı və ictimai xadimlərinin həyat və fəaliyyətinə dair kitablar yazdığını bildirdim.

sovet sisteminə, Lenin ideyalarına və üzvü olduğu Kommunist Partiyasına bağlılığını, sədaqətini dönə-dönə vurğulaması, müəllifin ateist mövqeyi və dinə qarşı təbliğatçı fəaliyyəti və s. bu kimi məsələlər bu gün "qəbuledilməz" kimi görünə bilər. Burada qətiyyətlə Q.Məmmədliyə hər hansı bəraət qazandırmıq cəhd etməyərək, sadəcə həmin məsələlərə münasibət bildirmək istərdik.

Dini xurafat, cəhalət və nadanlığa qarşı Azərbaycan

Lakin şəxsən mənim və yaqın ki, elmə məşğul olan bir çox tədqiqatçıların həyatına Qulam Məmmədli, ilk növbədə, mənəbnəş-nəş-tədqiqatçı kimi daxil olmuşdur. Hələ universitetdə diplom işi yazarkən, daha sonra nəzərdə tutulan dissertasiya üzərində işləyən kəmin Mühacir mətbuat tarixinə dair qiymətli məsləhətləri mənə çox kömək etmişdi.

Qulam Məmmədlinin yazılı irsini təşkil edən kitabların böyük əksəriyyəti çox gərgin və səbirli zəhmətin nəticəsi olmaqla, Azərbaycan ədəbiyyatı, mətbuatı, mədəniyyəti tarixi ilə məşğul olan tədqiqatçılar üçün qiymətli mənbə funksiyasını yerinə yetirir. XX əsr xalqımızın ən görkəmli şəxsiyyətlərinin həyatına dair tərtib etdiyi bioqrafik salnamələrlə ("Molla Nəsrəddin", "Hüseyn Ərəblinski", "Azərbaycan teatrının salnamələri - iki hissə", "Üzeyir Hacıbəyov", "Cavid ömrü boyu", "Nəriman Nərimanov", "Abbas Mirzə Şərifzadə") Qulam Məmmədli Azərbaycanın müasir mətnşünaslıq elmi sahəsində, sözün əsl mənasında, yeni istiqamətin - salnamə ədəbiyyatının əsasını qoymuşdur. Lakin salnamələrin əhəmiyyəti onlardan fərqli olaraq, xüsusən də digər kitabları xalqımızın yalnız ədəbi-mədəni irsinin deyil, tarixinin öyrənilməsi üçün də qiymətli mənbə sayılır.

Bu günlərdə "Təhsil" nəşriyyatının dəstəyi ilə Qulam Məmmədlinin "Ömür dəftərindən səhifələr. Xatirələr. Görüşlər. Müşahidələr. 1897-1977" adlı kitabı oxuculara təqdim olundu. Xatirələr 1897-1977-ci illəri, yeni müəllifin anadan olduğu vaxtdan ömrünün ahlı çağlarına kimi yaşadığı - 80 illik dövrü əhatə edir.

Oxuculara təqdim olunan kitab Q.Məmmədlinin günə qədər məlum olan xatirələrinin yeganə, bitməmiş, yaxud hansı səbəbdənsə son səhifələri itirilmiş əlyazma nüsxəsi əsasında, müəllifin dil və üslubu saxlanılmaqla, hər hansı xitəsar, yaxud redaktə olunmadan nəşr edilmiş.

Qulam Məmmədlinin çoxsaylı əsərlərini böyük əksəriyyəti tədqiqatçılar üçün qiymətli mənbə funksiyası daşdığı kimi, öz-özlüyündə maraqlı və dolğun həyat hekayəsi sayılan "Ömür dəftərindən səhifələr" də memuar ədəbiyyatı olmaqla, bu baxımdan istisna təşkil etmir. Əksinə, 80 illik bir tarixi dövrü əhatə etməklə, müəllifin bu tarixi ayırı-ayrı dövrlərində rast gəldiyi, ünsiyyətdə olduğu, əməkdaşlıq etdiyi məşhur şəxsiyyətlər - siyasi və ictimai xadimlər, yazıçı və şairlər, ədəbiyyat, mətbuat, teatr xadimləri və başqaları haqqında yazdığı xatirələrin hər biri yalnız Qulam Məmmədlinin özünün deyil, xatırladığı şəxsiyyətlərin də həyat və yaradıcılığını həssas şəkildə bəzən naməlum səhifələrinə bir işıq saçır. Bu baxımdan xatirələrdə Sultan Məcid Əfəndiyev, Əli Heydər Qarayev, Həbib Cəbiyev, Ruhulla Axundov və digər Sovet Azərbaycanının dövlət xadimləri, Cəlil Məmmədquluzadə, Cəfər Cabbarlı, Üzeyir Hacıbəyov, Sergey Yesenin, Salman Mümtaz, Hüseyn Ərəblinski və başqaları kimi görkəmli ədəbiyyat və sənət adamları ilə görüşləri və əməkdaşlığı haqqında gətirdiyi şahidliklər böyük maraq doğurur.

Eynilə Qulam Məmmədlinin uşaqlıq və gənclik illərini keçirdiyi Aşqabad şəhərində azərbaycanlı məhəllələrinin həyatının təsviri, iştirakçısı olduğu tarixi hadisələr, ilk növbədə, 1941-1946-cı illər Cənubi Azərbaycanda baş verən siyasi proseslər və Sovet Azərbaycanı nümayəndələrinin həmin proseslərdə iştirakı ilə bağlı qələmə aldığı tarixi faktlar kimi də əhəmiyyət daşıyır. İki hissəyə parçalanmış bir xalqın uzun onilliklərdən sonra ilk dəfə ən yaxın təmasına hər hansı məqsədlərlə imkan verildiyindən asılı olmayaraq bu ünsiyyətin, bu əlaqələrin, bu əməkdaşlığın, istər öz zamanında, istər sonrakı dövrlər üçün nə qədər böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi ayrıca bir mövzudur. Lakin Sovet Ordusunun kapitanı kimi Qulam Məmmədlinin bu "siyasi ezamiyyətinin" nəticəsi olaraq Təbrizdə və Bakıda çap etdirdiyi "Heyran xanım", "Mirzə Əli Möcüz", "Bəxtiyarınamə", "Xiyabani", "Qızıl səhifələr" kitabları və "Zeynə paşa", "Gülşad" kimi tarixi və inqilabi şəxsləri bu ünsiyyətin verdiyi bəhrələrin ən bariz nümunələri sayıla bilər.

Təbii ki, Q.Məmmədlinin "Ömür dəftərindən səhifələr"ində oxucuların müəyyən hissəsində, əsasən, Sovet dövründə yaşamamış, yaxud həmin dövrü daha çox mənfəət çarlarıxatirələri yazmış insanların xüsusilə gənclərdə bəzən suallar doğura biləcək məqamlar da var. Xatirələrin Sov.İKP rəhbərlərindən L.İ.Brejnevdən gətirilən sitatla başlanmasından tutmuş, Q.Məmmədlinin

ictimai-mədəni fikrində hələ sovetlərdən çox-çox əvvəl dərin köklər təbliğatçı kimi da din sahəsində öz işini məhz M.F.Axundzadədən başlayaraq Azərbaycanın 1920-ci ilə qədərki ictimai-mədəni həyatında, müstəraqqı, demokratik ruhlu ədəbiyyatında, mətbuatında bu mövzuda yarıdılmış bütöv bir "məktəb" in ənənələri əsaslı nümayəndələrini - klassik Cəlil Məmməd-quluzadədən tutmuş gənc Cəfər Cabbarlıya qədər - bu işə cəlb etmiş və sözsüz ki, nəzərəcarpaçaq uğurlar qazanmışdır. Xatirələrindən görüldüyü kimi, "dini etiqad"ına hələ 1913-1914-cü illərdə, "Molla Nəsrəddin"i oxuyandan sonra "xalq düşməni" Qulam Məmmədlinin sonralar sovet rejiminin fanatizm, nadanlıq və geriliyə qarşı yönəlmiş mədəni quruculuq programının həyata keçirilməsində fəal iştirakı da bu baxımdan tamamilə məntiqə uyğun idi.

Digər tərəfdən, xatirələrin hər səhifəsində və bütönlükündə əsl sovet müəllifinin, sözün tam mənasında, əsl sovet adamı və əsl kommunist olduğu duyulur. Və müəllif özü bununla fəxr edir. Başlıca məqam isə Qulam Məmmədlinin bütün bu münasibətdə tamamilə səmimi olmasıdır. Həmçinin Qulam müəllifin bu səmimiyyətində də təbii olaraq əsasən Azərbaycan Qafqaz və Orta Asiyaya mühacirət etmiş on minlərlə imkansız ailədən birinin övladı, 4 illik molla məktəbində təhsillə kifayətlənməli olan, yeniyetmə yaşlarından ağır əmək fəaliyyətinə başlayan, ənənəvi olaraq bütün dünyada fəhlə fəhləsi olmaqla ictimai təsəvvürə qəbul edilən, öz fəhmi, ağılı və zəhmətinin gücünə mənsub və məhkum olduğu sosial təbəqədən qopmağa, savada, biliyə, mədəniyyətə qovuşmağa can atan istedadlı bir gənc ona birdən-birə belə bir imkanı yaradan siyasi sistem necə əldə qətiyyətli olmalıydı?!

Bütün 75 illik tarixi milyonlarla günəşiz insanların, o cümlədən "müdafiəçisi" olduğu fəhlə və kəndlilərin faciəsi ilə yazılmış sovet dövləti digər tərəfdən məhz milyonlarla Qulam Məmmədli kimlərinin təmsalında özünün həqiqətən fəhlə-kəndli hakimiyyəti olduğunu təsdiq edir. Təbii ki, Qulam Məmmədlinin öz "karyerası" pillə--pillə irəliləməsi, Sovet Azərbaycanı rəhbərliyi tərəfindən ona mühüm dövlət tapşırıqları verilməsi, bir sıra vəzifələrə təyin edilməsi onun yalnız "fəhlə sinfinə" mənsubiyyətinə görə deyil, həm də istedad və məsuliyyət, yüksək işgüzarlıq qabiliyyəti və bacarığı, xüsusilə nəzərə alınmaqla başa gəlirdi. Ədalət xatirinə, hakimiyyətin də, öz növbəsində, Qulam Məmmədli kimi etibarlı və fədakar kadrlarına göstərdiyi qayğı və dəstək qeyd olunmalıdır.

Burada daha bir məsələni də vurğulamaq lazımdır. Qulam Məmmədlinin bir tədqiqatçı kimi Azərbaycan tarix və ədəbiyyatı elmləri sahəsində xidmətləri respublikanın ən ali elmi dairələrində yüksək qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti və Prezidenti səviyyəsində Moskvada Ali Attestasiya Komissiyası və digər təşkilatlar qarşısında bir neçə dəfə əl təhsili olmadan, nəşr edilmiş əsərlərinin ümumi sayına görə Q.Məmmədliyə dissertasiya müdafiə edib elmi dərəcə almasına icazə verilməsi haqda vəsətət qaldırılmışdır. Lakin mərkəz bu müraciətlərə hər dəfə mənfəət cavab vermişdir.

Əslində, Moskvanın o dövrdə, xüsusilə 70 yaşlı, yarıdıcı məsələ münasibətdə elə də ciddi problem sayılmayan bir məsələdə görünməmiş bir sərtlik və inad göstərərək müdafiəsinə izin vermədiyi "namizədlik" elmi dərəcəsi Qulam Məmmədlinin adı elmi işinin fəaliyyət dairəsinə qətiyyətlə "sığışmayan" tədqiqatçı taleyində formal addan başqa bir şey olmayacaqdı.

Zənnimcə, Qulam müəllimə sovet dövründə hökumət və ayrı-ayrı ictimai təşkilatlar tərəfindən verilən fəxri adlar, medal, nişanlar, mükafatlar da (onların 97 yaşlı bu xadimin xidmətlərini nə dərəcədə dolğun əhatə etdikləri məsələsinə varmayaraq) bu baxımdan elə də böyük əhəmiyyət daşıyır. Uzun və məzmunlu həyatı boyu çalışdığı işlərdə, tutduğu vəzifələrdə, ən başlıcası işə yerləşdiyi əsərləri ilə Qulam Məmmədli, ilk növbədə, mənsub olduğu o taylı-bu taylı Azərbaycan xalqına təmənnaş xidmət etməklə öz adını hər hansı mükafatların fəvqündə duran və "ömür dəftərində" böyük ehtiramla xatırlanan klassiklərin cərgəsinə yazıb.

"Ömür dəftərindən səhifələr"i vərəqlədikcə bu həqiqət bir daha təsdiqini tapır. Bu kitab gələn il Qulam Məmmədlinin 120 illik yubileyinə hazırlıq işində ilk töhfələrdən biridir.

Solmaz RÜSTƏMOVA,
tarix elmləri doktoru, professor